

RÓZSA ERZSÉBET

**Az egyetem humboldt-i eszményétől a Humboldt-fórumig.
A kultúra, a tudomány és a művészet új kooperációs formáinak
víziója és tervei Berlinben a 21. század elején¹**

Berlin legszembeeszköbb vonása, hogy semmi nem végleges benne. Ez az a metropolis, ahol valóban nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni. Naponta más-más arcát mutatja meg nem csak a turistáknak a város, hanem a saját polgárainak is. A berliniek ezt talán észre sem veszik: volt alkalmuk bőven arra, hogy hozzászokjanak az állandó bontásokhoz és építkezésekhez, átalakításokhoz és áthelyezésekhez. Már nem is tudnák elképzelni mindennapi életüket e nélkül a lüktetés nélkül. Városuknak a *panta rei* a létmódja.

Mégis, van néhány dolog, amihez ragaszkodnak. Ám hogy mihez, abban alapvető nézeteltérés van a metropolis lakói között. A fő törésvonal a kelet-berliniség és a nyugat-berliniség között húzódik. Mert bármennyire is nő össze az, ami összetartozik (Willy Brandt), ez maradéktalanul még nem következett be: a kelet-német kontra nyugat-német múlt még mindig ott kísért a mindennapokban. Alkalom pedig mindig akad arra, hogy ez leplezetlenül meg is mutatkozzon. Még a kívülálló számára – nem csak első pillantásra – nagyszerűnek tűnő ama vízió kapcsán is, hogy az egykori városi kastélyt (Stadtschloss) Berlin szívében újjáépítsék és világviszonylatban is egészen újszerű kulturális fórumként hasznosítsák. A kelet-berliniek (és az egykori keletnémetek) döntő többsége kezdettől vehemensen ellenezte ezt az elképzelést. Nagyon sokan ragaszkodtak a saját múltjukat szimbolizáló Honecker-féle palotához (Palast der Republik), amelyet a múlt század 70-es éveiben pontosan az egykori Schloss helyén építettek. Tiltakozási akciókkal léptek föl az újjáépítés terve ellen. Ebben is, mint szinte a német egyesüléshez kapcsolódó minden jelentősebb vitakérdésben és döntésben, az „arrogáns” és „kolonialista” nyugatnémetek elleni, indulatoktól nem mentes szembenállásukat juttatták kifejezésre. A Köztársági Palota évekig elhúzódó bontása idején az egyre zsugorodó épület a kelet-németek valóságos zarándokhelyévé vált. 2010 nyarára aztán már egy nagy kiterjedésű, szépen gondozott, egyszerű füves park állt a hajdani Schloss, illetve utóda, a Köztársasági Palota helyén.

---

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Ezen a hatalmas üres területen (Schlossplatz) tervezik újjáépíteni az egykori császári rezidenciát, amelyben a Humboldt-fórum kap majd helyet. Ez a terület a Múzeum-szigetek túloldalán, a Humboldt-Egyetem, a Staatsoper és a Német Történeti Múzeum közvetlen közelében, az Unter den Linden keleti végén található. (A nyugati végét a Pariser Platz, illetve a Brandenburgi kapu zárja.) A leendő épületkomplexumban Berlin több kiemelkedő múzeumi gyűjteménye és tudományos létesítménye kapna helyet, azzal a távlatos és imponáló céllal, hogy inspirálják a tudományok és a művészetek, valamint a világ különböző kultúrái közötti újszerű és korszerű dialógust. Ez a vízió, a németek alaposságát és szívségát figyelembe véve, nem tűnik irreálisnak. Ha valóban sikerül ezt a világon egyedülálló komplexumot létrehozniuk, akkor jó okunk lesz arra, hogy 2017 táján ellátogassunk Berlinbe. A jelenlegi tervek szerint ugyanis akkorra kell elkészülnie az egész projektnek.

A múlt

A berlini városi kastély a brandenburgi választófejedelem, majd a porosz illetve német királyi és császári család téli rezidenciájaként szolgált. Építése a 15. század közepén kezdődött és századokon át folytatódott. Nagy Frigyes idején Andreas Schlüter építész tervei alapján a protestáns barokk egyik legjelentősebb világi épületévé nőtte ki magát. Schlüter építészeti terveit Bernini Louvre-vázlatai inspirálták. A külső és belső építészeti munkákban később olyan nagy nevű építészek vették ki részüket, mint A. D. Schadow vagy K. F. Schinkel. A német történelem jelentős eseményeinek helyszínéül szolgált a kastély és a tér több alkalommal is. 1848 márciusában forradalmi események zajlottak a téren, amelyet az akkori császár a balkonon tartott beszédeivel igyekezett mérsékelni. Az első világháború kezdetén ugyancsak ezen a balkonon szónokolt II. Vilmos császár. S erről a balkonról jelentette be Karl Liebknecht szocialista politikus 1918. november 9-én (!) a császári Németország katonai vereségét, és kiáltotta ki a szocialista köztársaságot (amiből végül a weimari köztársaság valósult meg.) Ami különösen érdekes: ezt a portált – természetesen K. Liebknecht, és nem a császárok előtt tisztelegve – az NDK beépítette az új Államtanács épületébe, s ma is ott található.

A Schloss a második világháború idején súlyosan, de nem helyrehozhatatlanul megsérült. A külső falak, a támfalak és a lépcsőházak megmaradtak a romosan is impozáns épületben. A második emeleten 1945–49 között még kiállításokat is tartottak. Ám az NDK vezetése – W. Ulbrichttel az élen – a városközpontot szocialista mintára akarta átalakítani, amibe viszont a kastély nem illett bele. Ezért 1950-ben felrobbantották. A romok eltakarítása után alakították ki a hatalmas Marx-Engels teret, amely felvonulások helyszíne lett. 1973–76 között építették föl az egykori Schloss területén a Köztársasági (Honecker) Palotát. Ekkor távolították el a császári kastély pincéinek egy részét. Figyelemre méltó

tény, hogy a Schloss újjáépítésének gondolata közvetlenül a háborús sérülések keletkezése után is felvetődött, és soha nem merült feledésbe. Berlin kulturális grémiumai évtizedeken át napirenden tartotta az újjáépítés gondolatát. Maga Walter Ulbricht ígérte meg, hogy az NDK gazdasági helyzetének javulása esetén újjáépítik a kastélyt, amire persze soha nem került sor.

A Schloss a német újraegyesítés után

A Schloss körüli vita az 1990-es évek elején új kontextust kapott az újraegyesítés révén. Immár nem csak a Schloss volt a tét, hanem a németeknek a saját történelmükhöz való viszonya és ennek újraértelmezése. 1992-ben két magánkezdeményezés indult, a „Gesellschaft Berliner Schloss” és a „Förderverein Berliner Schloss”. Ez utóbbi egyesület volt az, amely 1993-94-ben elkészítette a kastély színes installációját az eredeti helyszínen és az eredeti méretek szerint. E sorok írójának volt szerencséje látni e szimulációt, aminek célja az volt, hogy felébressze és aktivizálja a berliniek emlékezetében az újjáépítés szükségességét. Az installáció másfél éve alatt hatalmas médiaérdeklődést váltott ki. 2001-ben egy közhasznú egyesületet alapítottak („Stadtschloss Berlin Initiative”), amely jórészt magántőkéből akarta felépíteni a Schloss legfontosabb részeit. Ezt a német parlament végül elutasította. Ez az iniciativa jelenleg a lovagterem rekonstrukciójáért dolgozik.

Széleskörű vita bontakozott ki az újjáépítés támogatói és ellenzői között, amelyet az épületegyüttes politikai és kulturális szimbolikája erősen befolyásolt. Ebbe a vitába kapcsolódott be a Humboldt-Fórum ötlete. Felmerült ugyanis a hasznosítás kérdése. A támogatók a Schloss újjáépítésének a németek számára fontos új identitásképző szerepét emelték ki. Az ellenzők a rekonstrukció koncepcióját kifogásolták, arra hivatkozva, hogy ez nem lehetséges, már csak azért sem, mert nem ismert az épületcsoport minden részlete. Meg hogy minden rekonstrukció annak a korszaknak az interpretációja egyben, amelyben végrehajtják azt. A műemlékvédelem elveinek is ellentmondana, amely elvek az emlékművek és műemlékek megőrzését és ápolását célozzák meg, nem pedig historizáló újjáépítéseket. Ha a Humboldt-Fórum valóban létrejönne a Schloss hasznosítására, ezt nem szabad historizáló homlokzatokkal korlátozni. Az új funkciónak kívül is meg kell jelennie – így a tisztán rekonstruáló álláspont ellenzői.

Érdekes tény, hogy az újraépítés hívei főleg a kultúra, a politika és a sport prominens személyiségei közül kerültek ki, míg az ellenzők főként az építészek és műemlékvédők köreihez tartoztak.

Döntés az újjáépítésről

A szövetségi kormány 2000-ben külön bizottságot hozott létre Berlin történelmi központjának a jövőjét illető kérdések kezelésére. Ez a bizottság 2002-ben azt javasolta, hogy eredeti méretében és eredeti helyén építsék föl a Schlosst, a Köztársasági Palota lebontása után. Ezt támasztják alá az esztétikai és a város-építészeti érvek. Ahhoz, hogy a történelmi városképet helyreállítsák, legalább három homlokzatnak és az ún. Schlüterhofnak a helyreállítása szükséges. A bizottság alternatívát javasolt: 1. egy olyan elképzelést, amelynek eredményeként az új épület tereiben lehetséges lenne majd a Schloss újjáépítése, 2. a Schloss külső részeinek olyan újjáépítését, amely legalább a három domináns barokk homlokzatot és a kisebb kastélyudvart foglalná magában.

2002 nyarán a német parlament közel elsőprő többséggel a második változat mellett döntött, azaz a Schloss külső részeinek a megépítése mellett. Ez a döntés része volt a Berlin történelmi központja tartalmi átalakításáról szóló koncepciónak. Egyetértés volt abban, hogy a Múzeum-szigetet és az újjáépítendő Schloss komplexumát közösen kell hasznosítani. A német kormány 2007 tavaszán a Humboldt-Fórum névvel jelölte meg a kulturális centrumként való közös hasznosítást. 2005 nyarán a kormány azt javasolta, hogy PPP-konstrukcióban történjen meg a terv kivitelezése. 2007-ben mintegy 550 millióra becsülték a költségeket. Kiírták a pályázatot a tervezésre. 2008 végén a zsűri az olasz építész, Francesco Stella modellje mellett döntött, akinek sikerült egyfelől a történelmi szempontot érvényre juttatni, másfelől viszont modern választ talált a kihívásra. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a keleti oldalt meghagyta szabadon alakíthatónak, amely egy olasz lodzsa-homlokzathoz kapcsolódik és ezzel bizonyos könnyedséget ad az épületegyüttesnek. Eredetileg 2009 őszére kellett volna elkészülni a kivitelezési terveknek, az építkezésnek 2010 második felében kellett volna megkezdődnie. A pénzügyi világválság azonban ebbe is beleavatkozott.

A Schloss kulturális centrumként való használata: a Humboldt-Fórum

A tervezett kulturális központ névadói a Humboldt-fivérek lettek, akik kiemelkedő alakjai voltak Poroszország szellemi felvirágzásának a 19. század elején. Wilhelm von Humboldt a berlini egyetem alapítója volt. Ő volt az akkor igen modernnek számító porosz klasszikus iskolai képzés létrehozója. Alexander von Humboldt pedig az Európán kívüli kultúrák kutatójaként, az amerikai és az ázsiai kultúrák kiváló szakértőjeként ma is mintaadó a más kultúrák megismerésében és a különböző kultúrák közötti dialógusok folytatásában.

A Humboldt elnevezéssel a korai 19. század felvilágosodás-eszményét újították föl, mégpedig egy kétségtelenül autentikus helyen: a Múzeum-szigettel átellenben, Berlin szívében a művészet, a tudomány és a kommunikáció helyszínét

kívánják létrehozni. A tervnek e része Wilhelm von Humboldt nagysága előtti hódolásnak is tekinthető. A Múzeum-sziget az európai gyűjtemények széles spektrumát fogja át, a legkorábbi elő-ázsiai illetve egyiptomi kultúráktól a régi Nemzeti Galéria 19. századi gyűjteményéig. A koncepció középpontjában a Schloss és a Múzeum-sziget területeinek olyan átváltozása áll, miszerint ez a hely az európai és az Európán kívüli művészetek, kultúrák és tudományok egyetemes helyévé (Weltort) lesz. A terveknek ezt a részét pedig Alexander von Humboldt emlékének szentelik. A koncepcionálisan összekapcsolt helyen egészen egyedülálló rendezvény- és konferenciaközpontot létesítenek és működtetnek majd. Az egész koncepció hangsúlyos elemei az információs és kommunikációs feladatok ellátása a legszélesebb értelemben vett közönség számára.

Az elképzelések kivitelezéséhez a nyugat-berlini Dahlemből Kelet-Berlin szívébe, a Schloss-ba kerül az Etnológiai Múzeum afrikai művészeti és népművészeti anyaga (amely a világ egyik legnagyobb gyűjteménye kb. fél millió darabos állományával), a két amerikai és ázsiai gyűjtemény, valamint az Ázsiai Művészet Múzeuma. (A gazdag ázsiai gyűjtemény az ún. selyemút régióiból, az indiai szubkontinensről, Indokína, Japán és Korea mesterműveiből tevődik össze.) Ezek a Humboldt Egyetem szinte egyedülállóan gazdag tudományos gyűjteményeivel, valamint a Központi- és Tartományi Könyvtár Európán kívüli irodalmi anyagaival együtt közös kulturális fórummá kapcsolódnak össze: szó szerint a „világtudás” (Weltwissen) fórumává.

A leendő Schloss – már csak elhelyezkedésénél fogva is – egyedülálló hálózatot képez a közvetlen közelében található tudományos intézményekkel (Humboldt-Egyetem, Staatsbibliothek), művészeti létesítményekkel (a Múzeum-sziget, a Schinkel építette templom, ami ma Schinkel-múzeum, és az ugyancsak az ő nevéhez fűződő Építészeti Akadémia együttesével), valamint politikai intézményekkel (Külügyminisztérium, Német Történeti Múzeum).

A hat évezredből származó európai gyűjtemények a Múzeum-szigeten, valamint az Európán kívüli gyűjtemények az „univerzális múzeum” eszméjét vetítik előre. Ebben a múzeum-koncepcióban fontos elem az európai gyűjteményekre való reflektálás, méghozzá más kultúrák szemüvegén keresztül. A két múzeum-együttes komplex összjátéka révén áll elő az „univerzális múzeum” flexibilis és multimediális világa, amely összehozza és dialógusba állítja szinte az egész világ művészetét és kultúráját –egyetlen helyen: Berlin szívében.

A Humboldt-Fórum hívószavai az interdiszciplinaritás, a nemzetköziség és a mindenki számára való hozzáférhetőség. E mögött az alábbi megfontolásokat találjuk. A globalizált világban az egységes, uniformizált szaknyelvek uralkodtak el, ami gátolja az idegen kultúrák, a másfajta gondolkodás és a mássággal szembeni érzék és nyitottság érvényesülését. Ezzel szemben a Humboldt-Fórum azt a célt tűzi ki, hogy közvetítse a különböző kultúrák mássága iránti jobb megértést. S csak az képes idegen országok kultúráját megérteni, aki ismeri ezek gyökereit. Ezzel a koncepcióval Berlin a Humboldt-Fórum révén a kultúrák

megbékélését kívánja támogatni, szemben a kultúrák és civilizációk háborújával szemben.

Mindennek a németek is nyertesei lehetnek. E koncepció kivitelezése által ugyanis Németország olyan fővárosra tehet szert, amelynek szívében a múlt és ennek megismerése a jövőt szolgálja. Az új Berlin eszméje a népek és kultúrák megértését vizionálja, amely megértést a művészet, a kultúra és a tudomány médiumai közvetítik. Ez a Fórum küldetésének a lényegi eleme. Vagyis nem a háború és a politikai önkényeskedések révén elpusztult város pusztá rehabilitációja a cél, hanem egy teljesen új koncepció megvalósítása. Az Agóra nevet ehhez az elképzeléshez kapcsolták: e név alatt a Humboldt-Fórum sokrétű rendezvény-helyiségeit integrálják.

Nem csak a kultúra és a művészetek, hanem a tudományok is hozzájárulnak a Fórum víziójának megvalósulásához. A Tudományos Múzeum is szerves része lesz a koncepció kivitelezésének. A nyersanyagokban szegény Poroszországban a tudományokat mindig is támogatták: a császárság rá volt utalva polgárai tudására. 1810-ben alapították a berlini egyetemet, amelynek elődje a Nagy Frigyes idején alapított Leibniz-Akadémia és a Tudományos Akadémia volt. Az 1685-ös tolerancia-rendelet azt eredményezte, hogy a protestáns Poroszországba menekülők áradata érkezett Európa számos országából, hugenották, kálvinisták, zsidók és más üldözöttek. Ebben a légkörben a tudományos képességek, ambíciók és képzettség felértékelődtek. Ez hozzájárult ahhoz, hogy Poroszország élenjáró lett a tudományos innovációban. Ennek egyik utolsó csúcspontja a 20. század eleje volt, amikor Berlinben élt a legtöbb Nobel-díjas tudós. Ennek a virágzásnak a Harmadik Birodalom vetett véget. Valami maradt a fénykorból: a világ talán legjelentősebb tudományos gyűjteményei (pl. Rudolf Virchow orvosi gyűjteménye) a Humboldt Egyetem birtokában vannak, és ezek legfontosabb részeit ki fogják állítani a Humboldt-Fórumon tervezett Tudományos Múzeumban.

Az elképzelés magva a Humboldt-Fórum funkciója lett: kulturális, művészeti és tudományos dialógusok egyedülálló helyszínéként a Schloss újjáépítése nem öncélú, nem historizáló szellemű idea, hanem nagyon is modern gondolat. Olyan konkrét feladatokat lát majd el, amelyek a német történelmet, kultúrát, művészetet újszerű és korszerű módon bekapcsolhatnák a világkultúra keringésébe. Emellett agóraként a német főváros társadalmi életének centrumaként is működik majd. Végül, de nem utolsó sorban arra is számítanak, hogy ez az egész világon egyedülállónak számító, leendő művészeti-kulturális centrum turisták tömegeit vonzza majd a városba.

A projekt elhalasztása

A német kormány 2007 nyarán engedélyezte a Humboldt-Fórum építéséhez szükséges költségeket. A Humboldt-Fórum tervezésére kiírt pályázatot is az olasz Francesco Stella irodája nyerte meg. Az eredeti tervek szerint 2010 és

2013 között kellett volna a Schlossnak újjáépülnie. A pénzügyi válság azonban megváltoztatta a terveket: a kormány az építkezés megkezdését 2014-re halasztotta, a befejezést 2017-re tervezi. A halasztás nagy médiavisszhangot váltott ki. Sokan attól tartanak, hogy ez a projekt összeomlásához vezet. A jelenlegi koalíció átháríthatja a következő kormányra az egészet, ami jelentheti ugyan azt is, hogy az ügy újra lendületet kaphat, de az is lehet, hogy végleg kimúlik – vélekedik a FAZ egyik újságírója 2010 nyarán. Akárhogy is van, a halasztás a kultúrpolitika „korszakos veresége”. Ez a döntés jelzés arról, így az újságíró, hogy mennyire jelentéktelen egy ilyen nemzeti kulturális projekt értéke a szövetségi köztársaság 20. évében is. A Schlosst olyan luxuscikként állítják be, amelyet az ember nem engedhet meg magának válságos időkben. A valódi luxuskiadások azonban inkább abban keresendőek, hogy a szövetségi hivatalnokok fele még mindig Bonnban tartózkodik, miközben pl. egy hírügynökség, amely szívesebben maradt volna ott, végül átköltözött a fővárosba – a Schloss-költségvetés háromszorosáért!

A cikkíró kritizálja a Preussischer Kulturbesitz illetékeseit is, akik meglehetősen önkényes és homályos elképzelésekkel rendelkeznek a Humboldt-Fórum koncepciójáról és működtetéséről.² Azt mindenki tudja, hogy a dahlemi múzeumoknak új otthonra van szükségük, miként azt is, hogy a Schloss többre hivatott, mint hogy régi gyűjtemények tárháza legyen. De hogy miben is állna a Humboldt-Fórum egyedisége, azt mindmáig nem lehet pontosan tudni – írja a FAZ újságírója. Majd hozzáteszi: érdekes, hogy nem a német konzervatívok, hanem a szociáldemokraták lettek a projekt hűséges támogatói. Ők ismerték föl, hogy a német történelem porosz elemét nem elfojtani kell, hanem kifejezési formát kell adni ennek. Mert ez az ország csak kulturális létesítményeken keresztül találhat vissza saját elvesztett hagyományaihoz. A bevásárlóközpontok vagy a posztmodern fém-acél paloták csak a történelmi felejtést erősítik – fejezi be cikkét a FAZ újságírója.

2010 nyarán az egykori és leendő Schloss helyét hatalmas füves pázsit borítja. Schinkel Építészei Akadémiájának egyetlen rekonstruált sarka és az épületet szimuláló installáció előtt a frissen helyreállított márványszökökútban csobog a víz. Alkonyi csönd van, járókelő elvétve fordul erre. A kutat körbeölelő márványpadok egyikén a pihenő látogató üldögél: háta mögött a Nikolaiviertel, amelynek közelében ásatások folynak: Berlin legrégebbi részeinek feltárása zajlik ott. Jobbra, az Alexanderplatz irányába, a pázsiton túl a hatalmas, elhagyatott és elhanyagoltnak tűnő Marx-Engels-Platz, kicsit távolabb a középkori Marienkirche tornya. Szemben átellenben a Múzeum-szigetek épületegyüttese, a Berliner Dom közvetlen szomszédságában. Ha a szemlélődő jobbra fordítja tekintetét, az Unter den Linden első épületeit látja, a császári család palotáit ezen az oldalon. A túloldalon az első épület a Német Történelmi Múzeum (az egykori porosz Zeughaus),

---

² A felsorolt múzeumi gyűjtemények többsége a Preussischer Kulturbesitz birtokában van.

kicsit odébb a Humboldt Egyetem fő épülete, mellette a Staatsbibliothek, vele szemben a (felújítás alatt álló) Staatsoper, Daniel Barenboim birodalma, a könyvégetésről elhíresült Bebel-Platz mellett. Ettől kicsit nyugatabbra a Gendarmenmarkt-on a Konzerthaus, Fischer Ádám frissen elnyert birodalma, a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémiával átellenben. Fantasztikus, lenyűgöző, felemelő hely ez, félelmetes, szörnyűséges múltjával együtt. Minden olyan koncentráltan van jelen ezen a pár négyzetkilométeren, szinte elviselhetetlen a múlt töménysége. Igaza van a tervezőnek: a Schloss lodzsiájára, az általa szimbolizált átláthatóságra és könnyedségre valóban szükség van.

A FAZ újságírójával is egyet lehet érteni: ehhez a múlthoz egyetlen járható út az, ha transzparanssé válik, ha beszélünk róla, ha nem eltávolítjuk, hanem közelítjük és közel megyünk hozzá. Csak drukkolhatunk tehát a Humboldt-Fórum kivitelezésének sikeréhez. Hiszen nem csak a németek ügye, hanem az európai történelem feldolgozásának kérdése is. A világkultúrák tervezett találkozási pontja számunkra, magyarok számára is a saját múltunkkal való szembesülés lehetőségét kínálja. Márpedig ezt nem spórolhatja meg egyetlen nemzet sem. Ha mégis ezt teszi, azért túl nagy árat kell fizetnie.

Irodalom

Förderverein Berliner Schloss/Kristin Feireiss (Hrsg.): *Das Schloß? Eine Ausstellung über die Mitte Berlins*. Ernst, Berlin 1993.

Wilhelm von Boddien, Helmut Engel (Hrsg.): *Die Berliner Schlossdebatte*. Pro und Contra. Berlin-Verlag Spitz, Berlin 2000.

Anna Inés-Hennet: *Die Berliner Schlossplatzdebatte*. Im Spiegel der Presse. Verlagshaus Braun, Berlin 2005.

Manfred Rettig (Hrsg.): *Rekonstruktion am Beispiel Berliner Schloss aus kunst-historischer Sicht*. Ergebnisse der Fachtagung im April 2010. Essays und Thesen. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2011.

Berliner Schloss: Wiederaufbau wird auf 2014 verschoben. Spiegel. de

Andreas Kilb: *Die Brache der Nation*. Das Berliner Schloss wird später gebaut – oder nie. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung. 8. Juni 2010.

Web-linkek:

Informationen zu Stadtschloss, Berlin im BAM-Portal

Förderverein Berliner Schloss e.V.